

УДК 091.31:7.048:581.2:27(497.2+477)

**СПОРІДНЕНІСТЬ ТЕРАТОЛОГІЧНИХ ОРНАМЕНТІВ
БОЛГАРСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ КНИГ
XII–ПОЧАТКУ XV ст.**

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: i-shpyk@ukr.net
Кафедра історії слов'янських країн*

У статті розглядається питання про час і місце виникнення православно-слов'янської книжкової тератології, аналізуються контраверсійні твердження з цього приводу. Зроблена спроба простежити її художньо-композиційний розвиток, а також здійснена порівняльна характеристика тератологічних прикрас болгарських й українських рукописних книг.

Ключові слова: тератологія, орнаментальний стиль, рукописна книга, Болгарія, Русь, болгарсько-українські мистецькі зв'язки та взаємовпливи.

В епоху середньовіччя посилення відцентрових й локалізаційних тенденцій у церковно-політичному й релігійно-культурному житті Південно-Східної Європи започаткувало новий етап розвитку болгарсько-української мистецької взаємодії: вона поступово виходила за межі візантинізму, перетворюючись у самодостатній творчий процес. Одне з підтверджень цього – порівняння зразків тогочасної болгарської та української книжкової орнаментики.

У XII–XIV ст. в оформленні кирилических книг відбулися значні зміни. Старовізантійський орнаментальний стиль втратив свої панівні позиції, поступившись місцем православнослов'янській тератології. Митці того часу проявили чималу винахідливість й оригінальність, поєднавши зображення різних химерних істот (фантастичних звірів, птахів, змії, грифонів, драконів тощо), людських голів, обличч і постатей з плетінчастими мотивами. Рукописна тератологія набула надзвичайної популярності у Болгарії, Сербії та на Русі, де пройшла складний процес формування та розвитку, в ході якого виокремились три напрями: південнослов'янська народна, південнослов'янська технічна та східнослов'янська тератологія. В художньо-стилістичному відношенні усі ці різновиди тератологічної орнаментики завжди відзначалися стійкою єдністю, що була одним із найяскравіших проявів православнослов'янських творчих контактів та взаємовпливів.

У науковій літературі висловлені різні думки щодо часу й місця виникнення книжкової тератології. Перші дослідники цього орнаментального стилю В.Стасов та Ф.Буслаєв вважали, що він сформувався в XII ст. у Болгарії, звідки у наступному столітті перейшов на Русь¹. Свої висновки вони аргументували тим, що південнослов'янська

¹ Див.: Мавродинов Н. Врезките между българското и руското изкуство. София, 1955. С.42.

тератологія є давнішою, ніж східнослов'янська. При цьому Ф.Буслаєв опирався на одну з перших відомих найдавніших тератологічних заставок у болгарському рукописі – Болонському псалтирі². Однак, як встановив В.Щепкін, датування цієї пам'ятки було хибним: вона створена не в XII, а в 30–40-х роках XIII ст.³ З огляду на уточнений час написання Болонського псалтиря, а також зразок тератологічної заставки в північно-руському рукописі XII ст. (Благовіщенському Нотному кондакарі), А. Гуцин заперечив болгарське походження східнослов'янської тератології, намагаючись пов'язати її появу з місцевими мистецькими традиціями⁴. У 50-х роках XX ст. подібні думки висловили відомі російські вчені А.Арциховський, М.Каргер, Б.Рібаков, Л.Черепнін⁵ та ін. Зокрема, В.Мошин пояснював поширення так званої “технічної тератології” в орнаменті болгарських і сербських рукописів переходом наприкінці XII–у першій половині XIII ст. частини східнослов'янських книжково-літературних надбань на Балкани⁶.

Східнослов'янське походження книжкової тератології переконливо доводить український учений-мистецтвознавець Я.Запаско. На доказ цього він суттєво доповнив та розвинув аспекти даного питання. На його думку, зародки східнослов'янської тератологічної орнаментики з'явилися в Остромировому Євангелії (1056–1057), а вже повністю сформовані її стильові ознаки чітко проступають в ініціалах Юрійвського Євангелія (1119–1128) та заставці Типографського Євангелія (кінець XII–початок XIII ст.). Відтак, територію Південно-Західної Русі, на якій створювалися ці кодекси, він упевнено назвав батьківщиною східнохристиянської тератології⁷.

З міркуваннями Я. Запаска щодо місця виникнення тератологічного орнаменту погоджується Т.Ільїна. На думку дослідниці, з Болгарії у Південно-Західну Русь, а звідти у північноруські книгописні й художні центри Новгород та Псков проникли лише деякі невизначальні мотиви цього стилю⁸.

Утім, докази й аргументи на користь східнослов'янського походження тератологічної орнаментики не є концептуально оформленими: вони подеколи непослідовні, суперечливі, а відтак, сприймаються неоднозначно. Зокрема, не зрозуміло, чому місцем зародження тератології треба вважати руські землі, якщо перші примітивні зразки її трапляються в болгарських кодексах X–XI ст.: Асемановому Євангелії (друга половина X ст.), Зографському Євангелії (друга половина X ст.), Савиній книзі (XI ст.) та ін.⁹ До цієї групи

² Див.: Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ, 1960. С.33.

³ Щепкін В.Н. Болонская псалтырь. Санкт-Петербург, 1906. С.П, 3–10.

⁴ Див.: Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. С.35; Ільїна Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. Ленинград, 1978. С.29–31.

⁵ Арциховский А.В. Прикладное искусство Новгорода // История русского искусства. Т.2. Москва, 1954. С.284–285; Каргер М.К. Живопись // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т.2. Москва–Ленинград, 1951, С.386; Рібаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // Там само. С.418; Черепнін Л.В. Русская палеография. Москва, 1956. С.174, 272. Історіографічний огляд проблеми походження східнослов'янської тератології подано в: Ільїна Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.19–38.

⁶ Мошин В. К истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности // Славяне. Москва, 1958. С.41; Мошин В.О. Периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // Труды отдела древнерусской литературы. Москва–Ленинград, 1963. Т.19. С.78–79.

⁷ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. С.33–35; Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги. Львів, 1998. С.53–55.

⁸ Ільїна Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.92, 97, 107–108.

⁹ Божков А. Търновска средновековна художествена школа. София, 1985. С.158, 162. Публікації деяких зразків ранньої болгарської тератології див. у: Кондаков Н.П. Македония. Археологическое путешествие. Санкт-Петербург, 1909. Рис.9–11; 1300 години българско изобразително изкуство. София, 1984. Обр. 60; Саввина книга. Древнеславянская рукопись. XI, XI–XII и конца XIII века. Москва, 1999. Табл. 2.

пам'яток відноситься й Остромирове Євангеліє (1056–1057 рр.), яке є точною копією болгарського рукопису, причому у ньому відтворено не лише текст, а й усі елементи художнього оздоблення, в тому числі зооморфні ініціали¹⁰.

Болгарська рукописна тератологія відзначалася глибоко вкоріненими художніми традиціями і водночас поступальним розвитком. Свого часу Н.Кондаков переконливо довів, що перші тератологічні мотиви болгарські художники запозичили зі східногрецьких рукописів X–XI ст., створених у православних монастирях Синаю, Палестини та Сирії¹¹. Саме у цих провінційних скрипторіях, які, на відміну від Константинополя та Афона, не завжди дотримувались строгих мистецьких догматів, і було започатковано тривалий процес витворення східнохристиянської тератологічної орнаментики. У XI–XII ст. східногрецькі зооморфні композиції зазнали у Болгарії творчої трансформації, майже повністю втративши свою строгую геометричність та реалістичність. Натомість, у них почала дедалі частіше і виразніше проявлятися нестримна художня фантазія, образотворча абстракція та вражаюча експресія. Таким чином на болгарському ґрунті елементи східногрецького зооморфного візерунку не лише “слов’янізувалися”, а й набували ознак самостійного стильового напрямку¹².

На відміну від болгарських, східнослов’янські рукописи XI–XII ст. не містять послідовних еволюційних форм тератологічного орнаменту. Усі їхні художні прикраси в основному повторюють східногрецькі й романські зооморфні мотиви. Ініціали Юрїївського Євангелія (1119–1124)¹³ та заставка Типографського Євангелія №6 (перша половина XII ст.) у цьому відношенні не є винятками¹⁴.

Найдавніші відомі нам зразки східнослов’янської рукописної тератології представлені ініціалами Типографського Євангелія №7 (кінець XII–початок XIII ст.) та заставкою Благовіщенського кондакаря (XII ст.)¹⁵. Це стилістично довершені композиції, однотипні з прикрасами Болонського Псалтиря: чудернацькі птахи, обплутані джгутами, що виростають з їхніх язиків, хвостів та крил. Подібні мотиви спостерігаються і на пам’ятках давньоруського художнього литва: “імітаційній” формі, колтах та срібних браслетах. І, що найцікавіше, всі ці речі датуються другою половиною XII ст.¹⁶

В сучасній історіографії утвердилася думка, згідно з якою предтечею й головним джерелом розвитку рукописної тератології на Русі були візерунки витворів місцевого

¹⁰ Подобедова О.И. Русские иллюстрированные рукописи начальной поры в их зарубежных связях // Славянские культуры и Балканы. 1978. С.207, 216–217.

¹¹ Кондаков Н.П. Македония : Археолог. путешествие. Санкт-Петербург, 1909. С.56–59.

¹² Некрасов А. Очерки из истории славянского орнамента. Человеческая фигура въ русскомъ тератологическомъ орнаменте XIV века. Санкт-Петербург, 1913. С.24.

¹³ Щепкин В.Н. Болонская псалтырь. С.46–47; Протасьева Т.Н. Византийский орнамент // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Т.2. Москва, 1974. С.215.

¹⁴ Не можна погодитися з твердженням Я. Запаско і Т. Ільїної, що заставка Типографського Євангелія №6 є найранішим зразком східнослов’янської тератології, позаяк реалістично трактовані, не пов’язані між собою плетінчастими мотивами геральдичні зображення тварин не мають нічого спільного з тератологічними композиціями XIII–XV ст. Давньоруський майстер, автор цієї художньої прикраси, запозичив зооморфні образи з грецького рукопису XI–початку XII ст. Так, за сюжетом заставка Типографського Євангелія №6 близька до одного з композиційних елементів заставки грузинського Ванського Євангелія XII ст. (автором її був грек), у правому верхньому куті якої намальовано двох хижих звірів, а над ними – орла (див.: Щепкина М.В. Болгарская миниатюра XIV века. Москва, 1963. Іл. на с.46.).

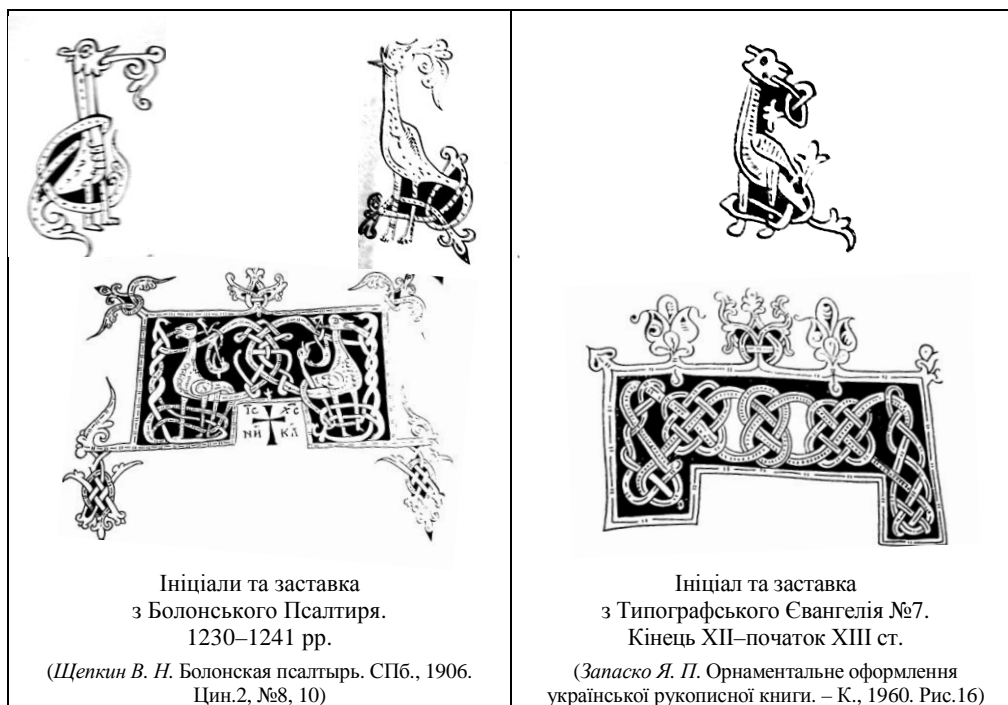
¹⁵ Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. С.35; Запаско Я.П. Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. №26; Ільїна Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.42.

¹⁶ Ільїна Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.101–108.

декоративно-прикладного мистецтва¹⁷. Однак такий підхід є дещо однобічним і не зовсім виправданим: по-перше, його прихильники не беруть до уваги зворотного впливу рукописної орнаментики на декоративно-прикладне мистецтво; по-друге, перебільшують самотність деяких зооморфних мотивів, якими оздоблені східнослов'янські дорогоцінні предмети та повсякденні побутові речі X–XII ст.; по-третє, не надають значення зв'язку давньоруських художніх ремесел з балканськими.

Порівняння зображень фантастичних птахів в ініціалах галицько-волинського Типографського Євангелія №7 (кінець XII–початок XIII ст.) та болгарського Болонського Псалтиря (1230–1241) дає змогу виявити не лише їх надзвичайну подібність, а й, на перший погляд, парадоксальну річ: схематична, недосконало виконана тератологія першого рукопису ніби наслідує зооморфно-плетінчасті мотиви художнього оформлення другої, хронологічно пізнішої пам'ятки. Цікаво, що й плетінчаста заставка Типографського Євангелія №7 як своєю "П"-подібною формою, так і дрібними декораціями, зокрема вертикальними і горизонтальними рисками та крапками на рамці й стрічках, нагадує тератологічну заставку Болонського Псалтиря (див. рис. 1). Судячи з усього, орнаментальне оздоблення цих двох пам'яток здійснювалося за взірцями, створеними в одному книгописному й художньому осередку. Комплексно дослідивши Болонський Псалтир, В. Щепкін переконливо довів, що його протограф створений у тирновській книжно-мистецькій майстерні¹⁸. Вочевидь, саме у ній тератологічний орнамент набув своїх класичних форм.

Рис. 1

¹⁷ Рибаків Б.А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т.2. Москва–Ленинград, 1951. С.418; Ильина Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.101–108.

¹⁸ Щепкин В.Н. Болонская псалтырь. С.35–39.

Наприкінці XII–на початку XIII ст. між Галицьким князівством та Східною Болгарією склалися тісні політичні й релігійно-культурні зв'язки, в контексті яких на східнослов'янські землі потрапляла значна кількість болгарських книг¹⁹. З огляду на це, логічно припустити, що в другій половині XII ст. перші повністю сформовані зразки рукописної тератології зі Східної Болгарії потрапили спочатку на галицько-волинські, а відтак, на київські та північноруські терени.

Упродовж XIII–XIV ст. східнослов'янські художники на основі болгарських тератологічних мотивів розробили власну орнаментальну систему²⁰. Вони створили новий напрям рукописної тератології, який відзначався своєрідною творчою манерою, багатотою й оригінальною художньою фантазією, однак ніколи не втрачав художньо-стилістичної єдності з болгарськими тератологічними композиціями.

Як у Болгарії, так і на Русі використовувалися подібні схеми побудови тератологічних заставок. Їхнім ключовим компонентом, винайдення якого, власне, й завершило процес формування тератологічного орнаменту, стало плетінчасте поєднання двох зооморфних зображень. Первинний його варіант виглядав так: у колі, розміщеному в центрі композиції, перехрещувалися джгути або стрічки, що зв'язували різні частини тіла двох фантастичних істот та з чотирьох сторін петлями обхоплювали рамку заставки. Згодом, внаслідок ускладнення цієї композиції, центральне коло стало органічною частиною рамки або зовсім зникло, перехрещення ж джгутів чи стрічок між двома тератологічними образами залишилося (див. рис. 2).

Рис. 2

¹⁹ Снегаров И. Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). София, 1950. С.45. Примітка №3.

²⁰ Щеткина М.В. Тератологический орнамент // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Т.2. С.224–227.

Викликає заперечення твердження Т. Ільїної, що болгарська тератологія припинила своє існування у XIV ст., будучи набагато відсталішою від північноруської²¹. Такі зооморфно-плетінчасті візерунки, як ініціали Томичового псалтиря (друга половина XIV ст.) та заставка волоської Цвітної тріоди (перша половина XV ст., тирновський правопис) однозначно свідчать про продовження вікових традицій болгарського тератологічного орнаменту в XIV–XV ст. та яскраво демонструють самобутність, довершеність форм і техніки виконання тогочасних його зразків²², з яких лише мізерна частина дійшла до нашого часу.

Під час другого південнослов'янського впливу (кінець XIV–перша половина XV ст.) з Болгарії на Русь, без сумніву, потрапляли книги, оздоблені тератологічним орнаментом. Разом з текстом місцеві каліграфи могли копіювати і їх тератологічні мотиви та композиції. Зокрема, заставки цього стилю наявні в декількох східнослов'янських євангеліях кінця XIV–початку XV ст., в тексті яких виявлені південнослов'янські орфографічні риси²³.

Крім того, тератологія на Русі поширювалась завдяки болгарським переписувачам-емігрантам. Одним із них був Станіслав Граматик. У 1401 р. в селі Королеве (тепер Виноградівський район Закарпатської області) він переписав Євангеліє й одну з його сторінок власноручно прикрасив чудовою тератологічною заставкою (див. рис. 3). При цьому болгарський писар проявив власну художню фантазію, поєднавши різностильові орнаментальні елементи й принципи декорації, внаслідок чого тератологія у цій заставці набула нових, не властивих їй рис. Зокрема, розфарбована вона яскравими кольорами: на золотисто-жовтому тлі зображені три малинових грифони. Таке колористичне вирішення повністю змінює похмуро-містичний вигляд тератологічних образів, надає їм миловидності й атракційності. З лівого і правого боків тератологічну композицію органічно доповнюють два вигнутих стебла з подібними на виноградні грона листками і великими розпущеними квітками. Цей візерунок Станіслав скомпонував з частково видозмінених у Болгарії візантійських рослинних мотивів на кшталт гірлянди із заставки Томичового псалтиря (130-й аркуш): за тим же зразком вималюване стебло, листя й квіти (див. рис. 4). Надавши їм реалістичного вигляду, Станіслав не проявив особливу оригінальність, а лише практично втілює ті орнаментальні тенденції, які у другій половині XIV ст. набирали сили в болгарському книжковому мистецтві. Їхні ознаки чітко проявляються в заставці Лондонського Євангелія, в якій візантійська квітка, на відміну від грецьких взірців, намальована розпущеною²⁴, та в оздобленні Томичового псалтиря, де аналогічний мотив збагачений трьома білими шипами гостролистника, що нагадують тичинки²⁵.

²¹ Ильина Т.В. Декоративное оформление древнерусских книг. Новгород и Псков XII–XV вв. С.89, 92–93.

²² Див: Щепкина М.В. Болгарская миниатюра XIV века. Исследование Псалтыри Томича. Москва, 1963. Іл. на С.52–53; Мошин В. Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо. Скопје, 1966. №134.

²³ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XIV в. Вып. 1 / О. А. Князевская, Н. А. Кобяк, А. Л. Лифшиц и др. Москва, 2002. №189, 190, 197.

²⁴ Джурова А. “Традиционализм” лицевых рукописей XIV в. (О рукописях, возникших во время царствования Ивана Александра 1331–1371 гг.) // Славянские культуры и Балканы. Т.1. София, 1978. С.307.

²⁵ Щепкина М.В. Болгарская миниатюра XIV века. С.42.

Рис. 3

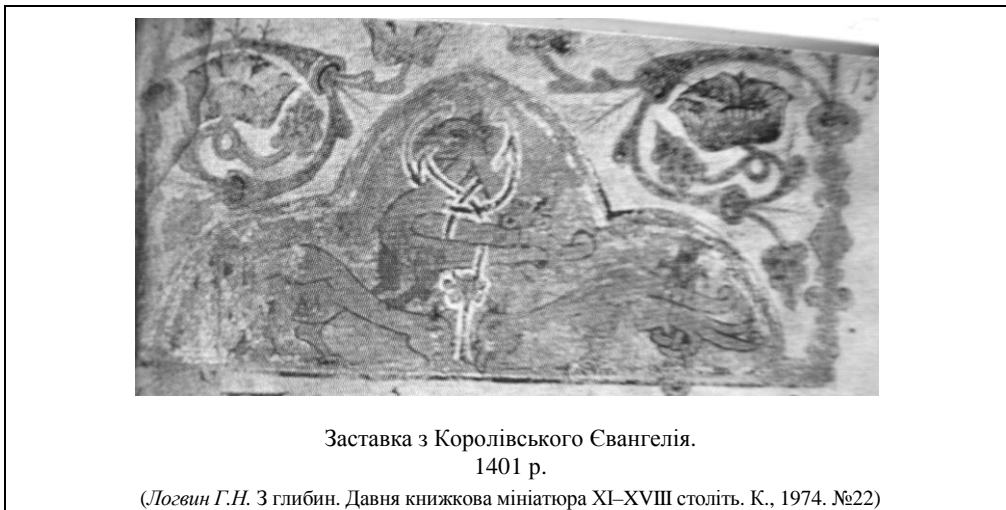
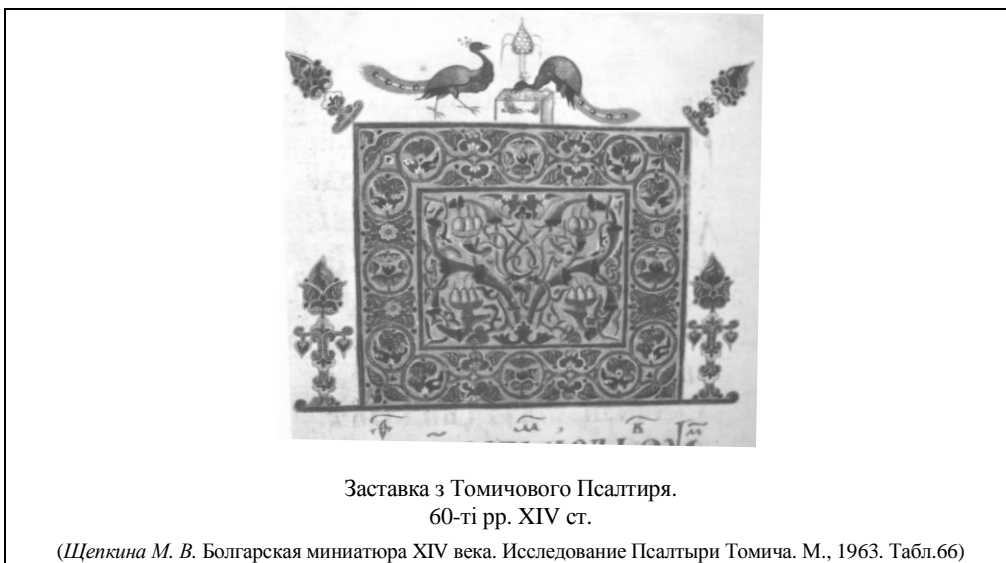

Рис. 4

На зламі XIV–XV ст. давньоруське книжкове мистецтво, зазнавши потужного південнослов'янського художнього впливу, відірвалося від традиційного підґрунтя. Утримати свої позиції не змогла навіть східнослов'янська тератологія, яка мала величезний художньо-декоративний потенціал. Наприкінці XIV ст. вона несподівано почала занепадати, й уже в XV ст. в оздобленні рукописних кодексів їй відводилась другорядна роль. Утім, це явище не можна трактувати як результат наступу розвинутішої південнослов'янської мистецької культури на східнослов'янську, позаяк останній ніколи не була властива єдина, повністю самостійна творча манера. Східнослов'янські митці не за-

микались у рамках вітчизняних мистецьких здобутків, орієнтуючись в основному на досягнення провідних малярських майстерень Константинополя, Афона, Македонії, Болгарії та ін. Перенесені на Русь балканськими переселенцями, книги лише прискорили процес оновлення давньоруського орнаментального досвіду, що в тогочасних умовах було неминучим і цілком закономірним явищем. Наслідуючи болгарські зразки, місцеві малярі комплексно сприймали усі декоративні форми і комбінації, а разом з ними – й нові орнаментальні стилі.

Отже, порівняння зразків тератологічного орнаменту болгарських та українських рукописних кодексів чітко демонструє їх художньо-композиційну спорідненість, при цьому пам'ятки болгарської книжкової тератології, на відміну від українських та й загалом східнослов'янських, дають можливість простежити послідовний розвиток цього орнаментального стилю. Українські рукописи містять, як правило, уже вдосконалені зразки тератологічної орнаментики, які в непоодиноких випадках повторюють мотиви окремих оздоб болгарських рукописів. Все це промовисто засвідчує наявність тісних болгарсько-українських мистецьких зв'язків та взаємовпливів у XII–XV ст.

**COGNATION OF TERATOLOGICAL DECORATIVE PATTERNS
BULGARIAN AND UKRAINIAN BOOKS
XII–beginning of the XV c.**

Igor SHPYK

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000, e-mail: i-shpyk@ukr.net
Department of history of Slavonic countries*

A question about time and place of origin of Slavonic book teratology is examined in the article, controversial assertions on that score are analyzed. The attempt to trace its artistically-composition development is made, and also comparative description of teratological decorations of the Bulgarian and Ukrainian handwritten books is done.

Key words: teratology, ornamental style, handwritten book, Bulgaria, Russia, Bulgarian-Ukrainian artistic relations and influence.

Стаття надійшла до редколегії 02.06.2009
Прийнята до друку 30.06.2009